

Nekaj pojasnil o Crveni Stijeni

Mitja BRODAR

Izvleček

V zadnjih letih je bilo nekaj razpravljanja o Crveni Stijeni, ne da bi avtorji poznali najdišče in članke, ki so bili objavljeni. Zato avtor daje nekaj podatkov o mezolitski plasti in njeni razmejitvi. Navaja vrsto pojasnil o poteku izkopavanj in nekaj podrobnosti o tej specifični mezolitski kulturi.

Gljučne besede: Črna gora, Crvena Stijena, mezolitik

Abstract

Several discussions have taken place in the last several years concerning the Mesolithic site of Crvena Stijena without the authors having knowledge either of the site itself or the articles previously published on the subject of Crvena Stijena. The author in response provides some data about the Mesolithic stratum and its boundaries. Series of explanations are offered about the course of excavations along with certain details about this specific Mesolithic culture.

Keywords: Crna Gora/Montenegro, Crvena Stijena, Mesolithic

V reviji *Arheo* je B. Kavur (2005) objavil članek z naslovom: Razmerje med informacijo in interpretacijo. V članku poleg najdišča Podmol pri Kastelcu obravnava tudi najdišči Pod Črmukljo in Crveno Stijeno. Mezolitsko postajo Pod Črmukljo sem raziskoval sam, v Crveni Stijeni pa sem bil pred svojimi izkopavanji pri izkopavanju plasti IV, o kateri je predvsem govor, ves čas navzoč. Navedbe strani se nanašajo na navedeni članek.

V svoji objavi najdišča Pod Črmukljo omenjam starejšega možaka, ki mi je povedal za ime najdišča. To je bil domačin, ki je živel v Ameriki in je bil takrat na obisku v domačem kraju. On mi je tudi razložil, kako so na zaščiteneh mestih pod skalno steno včasih gojili zeljne sadike, da so pravočasno dosegle primerno velikost in so jih lahko presadili na njive. Barvne spremembe v humusu so nastale zaradi prekopavanja. Vrhnja preperina temeljne plasti, ki sem jo imel pred razjasnitvijo za sigo, je rumenkaste barve. Lopata je včasih zajela tudi nekaj te preperine, ki se je pri naslednjih prekopavanjih raznesla po humusu. Ne razumem, zakaj je potrebno vse to ironizirati, češ da pisec ... "ve"... (str. 7). B. Kavur dalje piše, da je bil "sediment prekopan", v

mojem besedilu pa je napisano, da je bil "humus mnogokrat prekopavan", kar ni isto. In še, da so bile najdbe, ki ne spadajo v mezolitik in izvirajo z višje ležečega gradišča, "pri presajanju sadik pomešane v globlje plasti". Kot rečeno so sadike presajali na njive in ne v najdišču, torej pri presajanju najdbe niso mogle biti pomešane v globlje plasti. Globljih plasti sploh ni, vse je v humusu. Navedba V. Poharjeve, da so "kosti ostre, brez ogladitev", se zdi B. Kavurju v nasprotju z mojo navedbo, da so humus prekopavali. Izraz V. Pohar "premikanje v sedimentih" pomeni nekaj drugega. Prekopavanje ne povzroča ogladitev in si obe ugotovitvi ne nasprotujeta. V nadaljevanju članka se B. Kavur na strani 11 še enkrat povrne na najdišče Pod Črmukljo in pravi za M. Brodarja in V. Poharjevo: "Njune argumente lahko ocenimo kot nekonistentne ter zato slabe, njun greh pa je v veri v konsistentnost najdb, ki ustrezajo njuni hipotezi." Pisati o tem, kaj je argument, kaj je hipoteza, kaj je konsistentnost, kaj je dobro, kaj je slabo in končno kaj je greh, bi zahtevalo preveč prostora. Stavek zavračam v celoti, po vsebini in po obliki.

Če bi šlo le za gornje pripombe, bi se pisanja sploh ne lotil. Pravi razlog, da se oglašam, je Crve-

na Stijena. Pri tem najdišču ne gre za namišljene, ampak za resne probleme in moram navesti razne podatke in vrsto pojasnil.

Pri pregledovanju arheoloških najdišč v Črni gori se je A. Benac v vasi Petrovići slučajno srečal z domačinom D. Vasiljevićem. Ta je imel doma shranjenih nekaj kosov keramike, ki jih je našel na površini v Crveni Stijeni. Najdbe so bile za A. Benca toliko zanimive, da je takoj izkopal poskusno sondo. Prav na dnu je naletel na kremence, obenem pa se je zdelo, da keramike ni več. Po najdbah v sondi se je Benac odločil za izkopavanje. Ker je obstajala možnost, da so pod prazgodovinskimi plastmi še starejše najdbe, me je povabil k sodelovanju. Po dogovoru o delitvi dela naj bi on kopal do najstarejših plasti neolitika, kar bo globlje in starejše, bo pa moja naloga. Zdelo se je, da je dogovor jasn in težav ni bilo pričakovati.

Izkopavanje se je začelo in takoj so se pojavile številne najdbe. Ko je A. Benac dosegel dno tretje plasti z najstarejšo neolitsko keramiko, se je začelo izkopavanje plasti IV. Pojavljati so se začeli kremenci, keramike ni bilo več, torej naj bi bili že v mezolitiku in v skladu z dogovorom je bil Benac mnenja, da je plast že moja in naj prevzamem izkopavanje. Vendar z mojega stališča stvar ni bila tako jasna. Plast IV je bila, razen zgornjega razmeroma tankega dela, ki je bil bolj gruščnat in svetlejši, humozna in je bila zato zelo temna. Če ne bi bilo v Crveni Stijeni drugih res črnih plasti, bi rekel, da je bila kar črna. Da plast še ne pripada meni, sem sklepal zato, ker v jamah mezolitske plasti še niso humozne in so šele prazgodovinske najdbe v humoznih plasteh. To je bil zame znak, da še nismo v mezolitiku. Razen tega so bili kremenci, ki smo jih našli, drugačni, kakor bi morali biti v mezolitiku. Izkopavanje je teklo, midva z Bencem pa sva se pogovarjala o problemu, ki se je pojavil tako nepričakovano. Moje stališče je podpirala tudi takrat aktualna diskusija o brezkeramičnem ali predkeramičnem neolitiku. S to tezo bi se morda skladali humoznost plasti in tudi drugačnost kamenih artefaktov. Končno je Benac prevzel in pozneje tudi objavil plast IV. Z brezkeramičnim neolitikom se sicer ni strinjal in zato le mimogrede (Benac 1958, 25) omeni *“beskeramični stratum”*.

Nekaj časa so Benčeva in moja izkopavanja tekla vzporedno. Moram povedati, da so mene artefakti iz plasti IV precej bolj zanimali in sem si jih tudi sproti ogledoval, medtem ko Benac mojim sileksom in plastmi, v kateri so bili, ni posvetil skoraj nobene pozornosti. Zato preseneča trditev, ki jo je A. Benac (1958, 22) v uvodu svojega poročila napisal o meji med plastjo IV in V: *“Ne radi se ovde o nekoj stratigrafskoj granici, nego bi se ona jedino mogla označiti*

kao neka tipološka granica u razvoju litičkih kultura u Crvenoj Stijeni.” Svoje trditve ni utemeljil z nobenim podatkom. Če bi pri njej ostalo, bi to lahko pomenilo neprekinjeno kontinuiteto kulturnega razvoja in tudi kontinuiteto odlaganja plasti. Zato je treba povedati, da Benac do takrat ni videl nobenih paleolitskih plasti in tudi ne prehoda iz pleistocena v holocen. Gotovo se sploh ni zavedal možnih posledic take izjave. Ker sem bil takoj, ko smo zadeli plast V, prepričan, da je paleolitska in torej ta res pripada meni, že v prvem poročilu (Brodar 1957, 52) nekaj pišem o zgornjih plasteh le v ilustracijo, kako smo prišli do plasti V. V svojih poznejših objavah višje plasti le še omenim, ukvarjal pa se z njimi nisem. Tako z moje strani ni prišlo do opozorila, da je plast IV humozna. A. Benac temu dejstvu ni posvetil posebne pozornosti. Omenil je le: *“Inače, sva četiri gornja stratuma pripadaju humusnom kompleksu u ovom nalazištu”* (Benac 1958, 28). Vendar mislim, da je ta podatek zelo pomemben in zato sem tudi napisal zgodbo, komu naj plast pripade. Zaradi Benčeve trditve, da ni stratigrafske meje, še prav posebej poudarjam, da je bila meja med plastjo V in med plastjo IV zelo izrazita. Plast V je bila svetlorumenkasta in na njej je ležala skoro črna plast IV. Črta ločitve je bila ravna in ostra. Ni bilo nobene nazobčanosti in niti najmanjšega znaka prehajanja ene plasti v drugo. Benčeva trditev, da ne gre za neko stratigrafsko mejo, je napačna. Tako jasno mejo, kakor je bila med plastjo V in IV, le redko najdemo. Ni celo izključeno, da je med plastjo V in plastjo IV hiatus. Da pripada plast V že pleistocenu, je bilo dokončno jasno po nekaj dneh drugega izkopavanja.

Pred začetkom tvorbe plasti IV je moralo priti do neke spremembe, zaradi katere so se spremenili pogoji sedimentacije. V začasnem poročilu o izkopavanju leta 1956 (Brodar 1958, 48) sem že opozoril na posebne klimatske razmere Crvene Stijene. Po eni strani leži najdišče že zelo južno, tako da je že blizu pluvialnemu območju. Čeprav je še v območju glaciacij, je vsekakor blizu meje med obema. Ali je ta meja kaj valovila proti severu in spet proti jugu, ni znano. Zato nam to daje le misliti, ne moremo pa niti domnevati, ali je to kaj vplivalo na dogajanja v Crveni Stijeni. Znano je, da poteka ob vzhodni jadranski obali klimatska meja med mediteransko in celinsko klimo po grebenih dinarskega gorstva. Širša okolica Crvene Stijene je nekakšna planota v višini 700 metrov. Abri je približno v tej višini na zgornjem robu globoke doline, ki si jo je urezala Trebišnica. Ostra klimatska meja je le malo nad dnom doline. Tako je v okolici abrija mrzla celinska klima, spodaj ob reki se pa čuti močan vpliv mediteranske klime. Zato so lahko ljudje iz Crvene Stijene zgoraj po planoti lovili živali, ki prenesejo

mrzlejšo klimo, medtem ko so spodaj ob reki lahko uplenili tudi vrste, ki potrebujejo več toplote. Živalska združba, odkrita v plasteh Crvene Stijene, ni zanesljiv klimatski indikator. Kolikor je to mogoče, je zanesljiv indikator le kakšna posamezna vrsta, n. pr. *Lepus timidus varronis* M. Vidimo, da se je na prehodu pleistocena v holocen v Crveni Stijeni nekaj dogajalo, kaj in kako pa ni bilo dognano. Ali je in če je, kako je to vplivalo na kulturni razvoj, seveda tudi ni dognano. Življenje v Crveni Stijeni je bilo za nekaj časa prekinjeno, gotovo pa se je nadaljevalo v drugih najdiščih tega območja, ki jih bo treba seveda šele najti. Smisel vseh pojasnil je opozorilo, da je treba biti pri razpravljanju o plasti IV in njeni kulturi zelo previden.

B. Kavur omenja in komentira tudi (str. 7) geološko študijo, ki jo je napisal K. Brunnacker. Z imenovanim sem se srečal leta 1965 v veliki izkopni jami opekarne Rheindahlen, kjer so se pri izkopu pokazali sileksi in je G. Bosinski vodil reševalno izkopavanje, ki sem mu prisostvoval. Geolog K. Brunnacker se je ukvarjal predvsem s publicami severne Nemčije in je prišel pogledat tudi profil tega najdišča. Z Bosinskim sva ga pričakala, šli smo proti najdišču in Bosinski mu je razlagal svoja opažanja. Že daleč pred profilom, na katerem je teklo izkopavanje, se je ustavil, pogledal še druge profile in začel razlagati nastanek tamkajšnjih public in pojavov, ki so bili vidni. Očitno razlage Bosinskega ni dobro razumel, ker je utemeljeval kronološko pozicijo za napačno plast. Bosinski kot mlad asistent je sicer blago poskusil, ni si pa upal energično ustaviti profesorja. Ko je bila po nekaj minutah razlaga končana, je Bosinski le pojasnil napako. Brunnackerja to ni zmedlo. Še enkrat se je ozrl po profilih in takoj pričel z novo, drugačno razlago. Te zgodbe nisem napisal, ker bi se želel norčevati iz človeka, ki je že dolgo pokojen, pač pa zato, ker zelo dobro kaže njegovo samozavest in avtoritativni značaj. To se je pokazalo tudi v Crveni Stijeni.

Ker se je ukvarjal predvsem s publicami, izkušenj z jamskimi sedimenti ni imel veliko, pa še te v drugačnem klimatskem okolju. Za mojačasna poročila (Brodar 1957, 1958 in 1962) o Crveni Stijeni očitno ni vedel, saj omenja le informativni članek v Quartärju (Brodar 1958-59). Ključnih podatkov o plasteh, ki so, čeprav le na kratko, tudi v tem članku, pa ni upošteval. V uvodu končne publikacije o Crveni Stijeni je A. Benac (1975, 3) navedel datume Baslerjevih izkopavanj s kratkimi navedbami o izvršenem delu in z imeni udeležencev. Iz teh podatkov je razvidno, da je Basler že leta 1963 dosegel največjo globino izkopa in svoje izkopavanje zaključil. Da je mogel pri horizontalnem

načinu izkopavanja priti dobrih 20 metrov globoko, je moral zaradi varnosti zgoraj začeti s kopanjem na veliki površini. S tem je odstranil zgornje sedimente, ki so pri prejšnjih izkopavanjih še ostali na levi in desni strani izkopa. Za leto 1964 Benac pravi: "*je Đuro Bazler sa dr. K. Brunakerom vršio geološka istraživanja*". Torej po zaključenih izkopavanjih, ko mlajših sedimentov nad podorom že ni bilo več, je Brunnacker prvič prišel v Crveno Stijeno. Plasti od I do X torej sploh ni videl, pa si je vendar drznil o njih pisati. Na taki podlagi pridobljene "ugotovitve" so seveda brez vrednosti. O njegovem tekstu sem že obširno pisal (Brodar 2001) in ga v celoti zavrnil. Sklicevati se na Brunnackerja ni umestno. Naj ob tej priliki popravim neljubo napako, ki se je zgodila v ravnokar citiranem članku. Na str. 61 in 69 je napisano, da sem obiskal Crveno Stijeno in videl Baslerjev profil leta 1963. Pravilna letnica je 1965.

B. Kavur omenja v članku tudi srbskega arheologa D. Mihajlovića, češ da je povzročil nekaj zmede. To je res, toda za zmedo je kriv le deloma, ker očitno tudi on ni vedel za mojačasna poročila v Glasniku. Drugi razlog je res nenavaden in zahteva malo daljšo razlago. Pri izkopavanju leta 1955 smo po odstranitvi plasti IV zadeli na novo, popolnoma drugačno svetlorumeno plast V. Kopali smo še po Benčevem načinu in uspeli narediti v novo plast tik pred zaključkom del le tri horizontalne odkope (Brodar 1957, 51). Na navedeni strani sem še napisal: "*Koliko se dalo utrditi kod horizontalnog načina izkopavanja i iz istočnog profila, mogli bismo taj sloj ... razdeliti na 3 dijela*." Šlo naj bi le za nehomogeno plast, sem pa opažene razlike vendarle zabeležil in na vrečkah z najdbami označil lego z oznakami Va, Vb in Vc. Leta 1956 sta bili dve izkopavanji, eno spomladi in drugo jeseni, kar je bilo približno dva meseca dela. Pri poglobljanju se je plast V še malo spremenila, in to sem označil kot Vd. Potem je prišla globlja plast VI, ki ji je sledila debela ilovnata plast VII. Ta je ležala na podoru in v njenih štirih kulturnih horizontih smo našli še mlajšepaleolitske artefakte. Kako mi je uspelo podor predreti in odkriti izjemno serijo moustérienskih plasti, je že druga zgodba, o kateri bom pisal na drugem mestu. Če ostanemo pri mlajšem paleolitiku nad podorom, je treba povedati, da sem ves čas obeh izkopavanj na vrečkah z najdbami označeval plasti, kakor sem zgoraj napisal, torej Va, Vb, Vc, Vd, VI in VII. Ločevanje plasti pri horizontalnem načinu izkopavanja je težavno in tvegano. Pred zaključkom jesenskega izkopavanja pa sem imel pred sabo cel profil mlajšepaleolitskih plasti (ob strani, pravokotno na zadnjo steno). Lepo očiščen profil je prejšnji vtis bistveno spremenil. Jasno se

je videlo, da ne gre za nehomogeno plast V, ampak za štiri samostojne plasti. Oznake sem torej moral spremeniti. Prejšnje oznake V od a do d so dobile številke V, VI, VII in VIII. Sledila je plast IX in prejšnja VII je dobila oznako X. V poročilu o teh izkopavanjih sem na to spremembo, sklicujoč se na prvo poročilo, opozoril: *"Nova iskopavanja su pokazala, da je takva podjela bila pravilna, ali da se radi o tri samostalna stratum"* (Brodar 1958, 45). V tem drugem poročilu so plasti in najdbe že opisane z novimi oznakami plasti in tudi na objavljenem profilu imajo te nove oznake. Tudi v članku v Quartärju (Brodar 1958-59) so plasti že označene po novem.

Vsako leto sem najdbe po koncu izkopavanja vzel s seboj v Ljubljano. Ko sem napisal začasno poročilo za Glasnik in ga poslal v Sarajevo, sem istočasno poslal vrečke z najdbami v Nikšić. V letih 1958 in 1959 je teklo predvsem odstranjevanje skalovja pred vhodom oziroma pod njim. V Nikšiću niso mogli razumeti, da je to priprava za bodoča izkopavanja in ne da bi me z eno besedo obvestili, je leta 1960 začel kopati Đ. Basler. Ker ni bilo nobene predaje dela, Basler ni zvedel mnogih stvari, ki bi jih moral vedeti pred nadaljevanjem dela. Nekaj sem o tem že pisal (Brodar 2001), še bolj podrobno bom takratne dogodke obravnaval na drugem mestu. Tukaj je važno omeniti, da so ostali napisi na vrečkah nepopravljeni, s prvotnimi oznakami plasti do najgloblje mlajšepaleolitske VII. Ko mi je prišel v roke članek D. Mihajlovića, nisem mogel razumeti, kako je mogoče pisati nekaj, kar nima z realnostjo nobene zveze. Šele po nekaj dneh mi je prišlo na misel, da so ga zavedli napačni napisi na vrečkah. Ker jih je upošteval kot prave, je nastal nesmiseln tekst, ki ga v bodoče ne bi smeli upoštevati. Naj ob tej priliki omenim še knjigo o paleolitiku Jugoslavije, ki jo je napisala A. Montet-White (1996). V itak neuporabnem tekstu je tudi nekaj popolnoma zgrešenih fantazij o Crveni Stijeni.

Če izločimo navedene tekste, ostanejo za uporabo sledeča dela. Za plasti od I do IV veljajo članki A. Benca. Za plasti od V do XVIII veljajo moje objave in za globlje plasti je treba do novih izkopavanj upoštevati Baslerjev profil.

V Kavurjevem članku najdemo na str. 8 nekaj o plasti V: *"Odsotnost sledi zmrzali na sedimentih nakazuje, da sodi v holocen verjetno še vsaj plast V. To trditev potrjujejo tudi favnistične najdbe."* Malo naprej ima rečeno že za dokazano in med hipotezami pravi: *"plast V je holocenska (geološki in favnistični podatki)"*. Podatek o zmrzovanju sedimentov je našel pri Brunnakerju. Ker ta sedimentov sploh ni videl, njegovega pisanja ni mogoče vzeti resno. Naj še spomnim na zgoraj že navedeno opazova-

nje pri izkopavanju o meji med plastema V in IV. Kar zadeva favno, je Malezova (1975, 149, tab. 1) ugotovitev, da nastopa v plasti V podvrsta snežnega zajca, ki ga v zgornjih plasteh seveda ni, zadostna potrditev moje že leta 1958 izrečene trditve, da je plast V pleistocenska. Znikanje tega dejstva ne more voditi nikamor.

Iz nejasnega Kavurjevega teksta (str. 9): *"... geološka superpozicija plasti sicer pomeni kronološko razliko, ni pa nujno, da tudi kulturno in periodno. In na drugi strani geološka plast še ne pomeni kulturne in periodne konsistentnosti - znotraj ene geološke plasti je lahko ohranjenih več arheoloških horizontov"* se da sklepati, da je izražen dvom v pravilno opredelitev geoloških plasti. S tem v zvezi naj citiram nekaj pred mnogimi leti napisanih stavkov. *"Potrebno je upozoriti da neki slojevi vrlo vjerovatno nisu posve pravilno omeđeni. U Crvenoj Stijeni ima čitav niz slojeva sa velikom množinom ugljene prašine. Tamo gdje prestaje crnina, obično je oštra granica. Ali je pitanje da li je to i geološka granica. U istom geološkom sloju jedan dio može biti pomiješan sa ugljem a drugi ne ... Težak zadatak prilikom budućih sistematskih iskopavanja, koji će zahtijevati mnogo znanja, truda i vremena biti će dakle, da se izvrši pravilno definitivno razgraničavanje geoloških slojeva"* (Brodar 1962, 16). Ta problem obstaja seveda le za moustérienske plasti pod podorom. Navedeni citat naj pojasni, da sem že takrat imel dovolj izkušenj s težavnim omejevanjem plasti in sem se zavedal hudih posledic napačne razmejčitve. Kar zadeva plasti IV-X, lahko z vso odgovornostjo trdim, da so pravilno omejene.

O kulturnih najdbah piše B. Kavur (str. 8) takole: *"Kamena orodja iz plasti III (kline, retuširane kline, kline z izjedo, krožna praskala ...) imajo analogije z orodji iz plasti IVa in IVb1 ... Orodja iz plasti IVb2 so drugačna (retuširani odbitki, odbitki z izjedo ...) in so podobna najdbam iz plasti V (retuširani odbitki, strgalca, praskala). Temeljna razlika je odsotnost klin in orodij na klinah, ki pa so se spet pojavili v plasti VI. Orodja iz plasti VI so podobna najdbam iz plasti VII, VIII in IX (retuširane kline, kline s hrbtom, kline s prečno retušo, praskala, krožni segmenti, trapezoid)." Malo dalje na isti strani še enkrat apodiktčno pravi: "Zaplete se pri kulturni oz. tehnološki delitvi, saj je jasna sorodnost plasti IVb2 s plastjo V ...". Težko bi bilo razplesti vso navedeno zmešnjavo, zato le dve pojasnili. Trditev, da so orodja iz plasti IVb2 podobna najdbam iz plasti V, je napačna. Podobnost posameznih orodij ni dovolj za podobnost obeh kultur, ki sta v dveh popolnoma različnih geoloških plasteh, od katerih je ena pleistocenska in druga, najbrž po hiatusu, holocenska. Že kamena kultura je bistveno drugačna, razen tega je za celotno*

kulturno sliko pomembna tudi koščena kultura, ki je B. Kavur sploh ne omeni. Celotna kulturna slika iz plasti IVb2, pravzaprav bi bilo pravilneje reči iz plasti IV, je drugačna kakor kultura iz plasti V in ju ni mogoče enačiti. In drugič, če so orodja iz plasti VI res podobna orodjem iz plasti VII, pa nikakor niso podobna najdbam iz plasti VIII in IX. O tem se je lahko prepričati s primerjanjem tabel, na katerih so te najdbe objavljene (Brodar 1958, T. XXIII, XXIV, XXV, XXVI in XXVII).

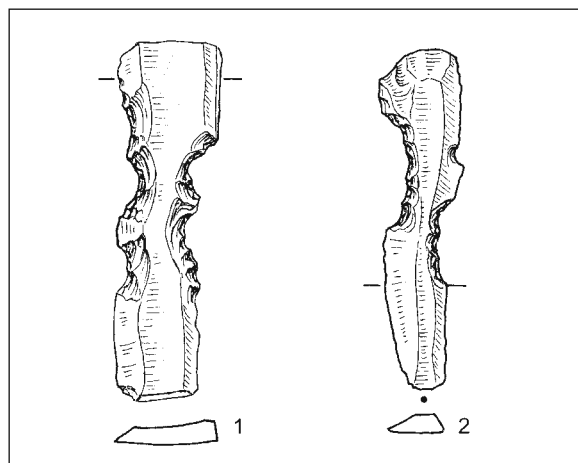
Na str. 9 Kavurjevega članka najdemo tudi naslednji presenetljiv stavek: *"V Crveni Stijeni so si originalni izkopavalci in interpreti zaradi velikega števila 'arheoloških' plasti izmišljali predvsem v primeru starejših plasti različne nemogoče kulturne opredelitve, da bi utemeljili svoje geološko odštevanje."* Originalni izkopavalci so trije, A. Benac, M. Brodar in Đ. Basler. Kar zadeva Benca, moram reči, da v zadnjih petdesetih letih nisem nikoli slišal, da bi si bil kaj izmišljal. Če se je napačno odločil za cepsien, tega ni mogoče označiti kot izmišljanje. Kar zadeva Baslerja, je originalni izkopavalec le za spodnje moustérienske plasti. To pa menda ni predmet kritike. Kar zadeva mene, je napisana trditev čista insinuacija. Kulture pod podorom sem v začetku imenoval moustérien (M. Brodar 1958, 56) in pozneje, ker so vsi artefakti zelo majhni (razen treh), mikromoustérien. Začetek mlajšega paleolitika (Xa-d) sem na str. 59 označil kot *"aurignacien v najširšem smislu"*. Kaj je s tem mišljeno, sem pred nekaj leti podrobneje razložil (M. Brodar 2001, 76). Za višje plasti (IX in VIII) sledi iz mojega teksta, kjer govorim tudi o gravetiranju, da spadajo v kompleks gravettien, vendar s poudarkom, da gre za specifično obliko. Kulture, kamor naj bi spadale plasti VII do V, pa sploh nisem imenoval, le primerjal sem jih z najdiščem Seidi in navedel mnenje Stampfussa za to najdišče, da gre za *"Ausgang des Jungpaläolithikums"*. Za mezolitik sem pozneje celo jasno zapisal: *"Deswegen muss die Frage, wie man dieses Mesolithikum nennen sollte, vorerst noch offen bleiben"* (M. Brodar 2001, 79). O izmišljanju ne more biti govora.

Že pri izkopavanju plasti IV se je videlo, da bodo kline z zajedami zelo pomembne. To se je uresničilo in A. Benac (1958, 33-36) je v svojem poročilu za vsak del plasti IV posebej, za IVa, IVb1 in IVb2, dal tem klinam poseben pomen in končno prišel do popolnoma pravilne ugotovitve: *"Mislim da osnovnu karakteristiku naše mezolitske kulture u IV stratumu čine oruđa sa konkavnim udubljenjem."* Od drugih orodij ni nobeno posebej tipično, razen tega se njihova izdelava ne more meriti z zajedanimi klinami. Morda je ob tej priliki vredno še povedati, kako je A. Benac kopal. Cel izkopni prostor (A-G, Benac 1958, 42) so delavci s krampi prekopali in

potem pobirali najdbe, ki so jih videli na prekopani površini. Nato je bil prekopani material odstranjen in postopek se je ponovil. Ko je Benac svoje delo končal in sem bil naslednjič že sam, sem na od dežja izprani površini njegove deponije plasti IV opazil najdbe. Od številnih predmetov sem pobral za spomin le tri lepa koščena šila in dva kamena artefakta. Sta vsaj tako tipična in tako lepo izdelana kakor najlepši objavljeni primerek, zato ju, ker je ravno prilika, zdaj objavljam (sl. 1: 1,2). Mislim tudi, da je to koristno, ker zelo izrazito kažeta značaj kamene kulture iz plasti IV. Klin z zajedami je bilo veliko. Številčnih podatkov, koliko je bilo pobranih, seveda nimam. Spominjam pa se, da smo si jih (navzoč je bil tudi B. Čović) pri vsakem pobiranju podajali iz rok v roke. Te kline so posebno karakteristične za mezolitik Crvene Stijene. Ob tem pa ne smemo pozabiti na koščeno orodje, ki je druga značilnost tega mezolitika in se bistveno razlikuje od edine koščene konice iz plasti V.

Na raznih mestih pri Bencu, pri Baslerju in v mojih člankih so omembe, da so kulture Crvene Stijene rezultat lokalnega razvoja. Prepričan sem bil in sem še, da so vse paleolitske kulture od najgloblje do plasti V lokalne variante splošnega razvoja. To velja tudi za mezolitik. In ker v glavnem razpravljamo o plasti IV, naj navedem argument za ta lokalni razvoj, ki je ravno za plast IV zelo pomemben.

Čeprav je povezovanje ali celo enačenje paleolitskih kultur z mezolitikom zmotno, ena povezava med temi kulturami vendarle obstaja. Opazil jo je že A. Benac (1958, 36) in je napisal tele vrstice: *"Ne bismo mogli tvrditi da je ovdje, iza V stratuma, postojao neki kulturni prekid i da je stratum IVb2 neka nova kulturna formacija. Naprotiv, mi ih možemo"*

Sl. 1: Crvena Stijena, plast IV, kamniti orodji. M. = 1:1. Risba: D. Knific Lunder.

Fig. 1: Crvena Stijena, layer IV, stone tools. Scale = 1:1. Drawing: D. Knific Lunder.

povezati sa nekoliko formi kremenog oruđa. Takva su, napr., na T. XXII, 8-12, 21, 22. (Material koji je donio M. Brodar ukazuje i na jednu još dužu tradiciju u izradi kremenog alata.) No, isto tako postoji i dosta uočljiva razlika. Dok su u stratumu IVb2 oruđa sa jednim ili više konkavnih udubljenja za struganje osnovna karakteristika, takva oruđa su u stratumu V relativno malobrojna. Mislim da se u ovome i sastoji osnovna razlika između dva stratuma." Navedeno mnjenje pa je treba dopolniti, ker je razvojni niz daljši in popolnejši.

Posamezne zajede se v mlajšem paleolitiku vedno pojavljajo in jih ni šteti za nekaj posebnega. V Crveni Stijeni so to (Brodar 1958) 3 in 8 na T. XXXI, 8 na T. XXX, 7 na T. XXIX ter 10 in 11 na T. XXVIII. Zanimivo je, da v plasteh IX in VIII, ki sta sorodni z gravettienom, v katerem so zajede običajno številne, postanejo redke. V plasti IX je zajeda le na št. 26 (T. XXVII) in tudi v plasti VIII je le ena na št. 26 (T. XXV). Za vse navedene lahko rečemo, da so to, kakor drugod, običajne razmeroma dobro izdelane zajede. V zgornjih treh kulturno nedefiniranih in neimenovanih plasteh VII, VI in V pride do spremembe. V plasti VII so tri (T. XXIII zgoraj, 10, 12 in 14) komaj nakazane in le na klini št. 9 na isti tabli je zajeda izrazitejša. V plasti VI (T. XXIII spodaj) se poleg dveh manj izrazitih (25 in 26) prvič pojavi artefakt št. 28, ki ga že lahko primerjamo s podobnimi iz plasti IV. V najvišji paleolitski plasti V sta že dva primerka (T. XXII, 9 in 11) z zajedama na nasprotnih straneh, ki sta primerljiva z artefakti iz plasti IV. Najden pa je bil tudi artefakt (T. XXII, 10), ki je že enak lepšim primerkom iz plasti IV. Po navedenih podatkih se zdi, da se razvojni niz klin z zajedami začne v plasti VI, kjer se prvič pojavi taka oblika. Sam sem mnenja, da se običajne zajede prenehajo v plasti VII in so tiste komaj nakazane začetek specifičnega razvoja.

Prvi znaki klin z zajedami so se torej pojavili že zgodaj. Ta tip se je počasi uveljavljal in so ga vedno bolj skrbno izdelovali, ker so ga očitno vedno bolj potrebovali. Kline z zajedami se razvijajo do take mere, da postanejo v plasti IV glavni tip kamenega orodja in dajo celotni kulturi svoj pečat. Razvojni niz zajed je viden že brez podrobnih analiz. Je zelo zanimiv, ker tako lepo kaže na lokalni razvoj kulture, ki je dosegla svoj višek šele v mezolitiku. To nadaljevanje razvoja iz paleolitika v mezolitik je ena od posebnosti Crvene Stijene. Podrobna analiza bi morda našla še kakšen povezujoč element, toda tudi to ne bi spremenilo dejstva, da sta kulturi iz plasti V in plasti IV zelo različni.

Treba se je zavedati, da končne obdelave kultur iz Crvene Stijene ni. To, kar piše Basler (1975), ni študija. Benčeva (1958) analiza plasti IV je zelo pomanjkljiva. Čeprav so precej bolj podrobne, so moje objave le začasna poročila iz leta v leto, za vsako izkopavanje posebej. Iz razloga, ki sem ga že omenil, analize odkritih kultur nisem mogel narediti. Vsi kulturni ostanki iz plasti IV in navzdol so ostali brez končne študije, kar bo treba še narediti. Vendar tega ne bo mogel storiti kdorkoli, ampak le nekdo, ki bo v širšem merilu paleolitske in mezolitske kulture res dobro poznal.

Za zaključek naj še omenim, da B. Kavur na str. 9 pravilno zavrača mnjenje Mlekuža, "da bi najdbe iz plasti III do V kulturno uvrščali v kastelnovien." Neverjetno je, da sta tudi v tem citatu povezani paleolitska in mezolitska plast. Kakor je videti iz citata, se je, bog ve zakaj, pri nas brez vsake primerjalne študije, ki bi bila za to potrebna, udomačil naziv kastelnovien. V znanosti sicer nikoli ne vemo, kaj bo prinesel jutrišnji dan. Za kulturo iz plasti IV Crvene Stijene pa kljub temu trdim, da nikoli ne bo kastelnovien.

BASLER, Đ. 1975, Stariji litički periodi u Crvenoj Stijeni. - V: *Crvena Stijena. Zbornik radova*, 11-120, Nikšić.
 BENAC, A. 1957, Crvena Stijena - 1955. (I-IV stratum). - *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 12, 19-50.
 BENAC, A. 1958, Stratum I-IV. - V: Benac, Brodar 1958, 21-42.
 BENAC, A. 1975, Uvod. - V: *Crvena Stijena. Zbornik radova*, 1-6, Nikšić.
 BENAC, A. in M. BRODAR 1958, Crvena Stijena - 1956. - *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 13, 21-64.
 BRODAR, M. 1957, Crvena Stijena - 1955. (Stratum V). - *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 12, 51-55.
 BRODAR, M. 1958, Stratum V-XIV. - V: Benac, Brodar 1958, 43-64.
 BRODAR, M. 1958-59, Crvena Stijena, eine neue Paläolithstation aus dem Balkan in Jugoslawien. - *Quartär* 10/11, 227-236.
 BRODAR, M. 1962, Crvena Stijena 1958 i 1959. - *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 17, 15-20.

BRODAR, M. 2001, Notwendige Erklärungen zur Crvena stijena. - *Quartär* 51/52, 55-80.
 BRUNNACKER, K. 1975, Die Sedimente der Crvena Stijena. - V: *Crvena Stijena. Zbornik radova*, 171-203, Nikšić.
 KAVUR, B. 2005, Razmerje med informacijo in interpretacijo. - *Arheo* 23, 5-13.
 MALEZ, M. 1975, Kvartarna fauna Crvene Stijene. - V: *Crvena Stijena. Zbornik radova*, 147-169, Nikšić.
 MIHAILOVIĆ, D. 1994, The upper Palaeolithic and Mesolithic stone industries of Montenegro. - V: *The palaeolithic archaeology of Greece and adjacent areas*, British school at Athens. Studies 3, 343-356.
 MONTET-WHITE, A. 1996, *Le Paléolithique en ancienne Yougoslavie*. - *Préhistoire d'Europe* 4, Grenoble.

Mitja Brodar
 Jamova 69
 SI-1000 Ljubljana